

*Громко Т. В.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови**Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

СУЧАСНІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ОПИСУ ГОВІРКИ ЯК МОВНОЇ СИСТЕМИ

Анотація. Статтю присвячено опису моноговіркових лексикографічних технологій, які науково переосмислюються відповідно до відображення різних стратів мови. Під час лексикографічного укомплектування зафіксованих в усному мовленні діалектних одиниць уточнюються погляди на лексичні, фразеологічні та інші мовні одиниці як об'єкти лексикографічного опису, вдосконалюється відтворення їх комунікативної кваліфікації, удокладнюється граматичний аспект відображення контекстів мовлення на основі науково-прагматичного орієнтування на подальші студії. Лексикографічні технології як підгрунтя комплексного дослідження ідіому мають свою специфіку. Діалектологічна лексикографія і підтримує свої традиції, і використовує нові технології творення словників для проведення новітніх досліджень, як-от монографічного опису окремого ідіому (говірки) як мовної системи. Визначені аспекти знаходять наукове втілення в авторському проєкті на емпіричному матеріалі досліджуваної степової говірки. У його межах авторка пропонує концепцію тезауруса, який є спеціалізованим повним словником говірки як мовної системи. Проведене теоретичне узагальнення показує його очевидні переваги як сучасної лексикографічної технології над традиційним диференційним лексикографічним підходом до аналізу діалектної мови, зокрема й говірки. Такий лінгварій у складі моноговіркового лексикографічного комплексу (тезаурус, інші аспектні словники) як основного наукового ресурсу, з одного боку, дозволить вивчати різні аспекти діалектології, а з іншого – забезпечить емпірію для лінгвістичних та нелінгвістичних наукових досліджень як у наш час, так і в перспективі. Говірколінгварій як важливий аспект сучасної лінгвістики може стати найповнішим джерелом і незамінним інструментом наукових досліджень (від повноти фіксації лексикона до монографічного опису говірки як мовної системи), адже має очевидні переваги над традиційним диференційним лексикографічним підходом.

Ключові слова: лексикографія, словник, тезаурус, аспектний словник, говірка, ідіом, говірколінгварій.

Постановка проблеми. Будь-якому лінгвістичному опису передують певне документування мовних одиниць. Такі аксіоматичні засади були, є і будуть розвивати лексикографічну науку в напрямі розвитку метамови та уніфікації лексикографування відповідно до часу, впровадження актуальних для свого часу технологій укладання лексикографічних корпусів та орієнтування певного лексикографічного продукту на опрацювання вузькими фахівцями чи широким загалом тощо. Так, не лише історично-часова утрата незафіксованих у словниках мовних явищ, елементів граматики мови, культурологічних здобутків людства мотивує лінгвістів шукати шляхи і способи вдоскона-

лення лексикографічних технологій, а й загальна професіоналізація наукового знання, що прогресує в лінгвістичній думці, та прагматика лінгвістичних досліджень [3, с. 320].

Лексикографічні технології у наш час зазнають переосмислення відповідно до відображення різних стратів мови. Під час лексикографічного укомплектування зафіксованих в усному мовленні діалектних одиниць уточнюються погляди на лексичні, фразеологічні та інші мовні одиниці як об'єкти лексикографічного опису, вдосконалюється відтворення їх комунікативної кваліфікації, удокладнюється граматичний аспект відображення контекстів мовлення [4, с. 13] на основі науково-прагматичного орієнтування на подальші студії.

Під час укладання словників актуальними також є авторські підходи до лексикографічної праці загалом, які формуються відповідно до цілей наукового дослідження. Діалектологічна лексикографія і підтримує свої традиції, і використовує нові технології творення словників для проведення новітніх досліджень, як-от монографічного опису окремого ідіому (говірки) як мовної системи. Такі лексикографічні технології як підгрунтя комплексного дослідження ідіому мають свою специфіку, що виражається в реалізації низки принципів та аспектів, що орієнтує процес лексикографування, з одного боку, на текстологічну базу емпіричного матеріалу та повні словникові зводи, а з іншого – на уніфікацію цього процесу експлікації моноідіомного матеріалу в усій його різноманітності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія діалектологічної лексикографії в контексті зарубіжної і вітчизняної діалектографії має свої здобутки, зокрема і в частині практичного досвіду укладання словників, що визнається як найдавніший спосіб фіксації мовних одиниць (див. у контексті «теорії лексикографії» [10, с. 33]), в розробленні лексикографічної метамови та категорійних ознаках (параметрах) організації діалектного словникарства, а також у типологізації словників (див. за Л.В. Щербую [17, с. 305]), заснований на різних категоріальних ознаках (параметрах). Діалектологічна словникова теорія кваліфікована В.В. Морковкіним та В.В. Дубичинським як *scientia lexicographica* (лексикографія як наука про створення, вивчення і використання словників) [7, с. 8].

Поштовх до розвитку сучасна вітчизняна діалектологічна лексикографія отримала в наукових дослідженнях А.А. Москаленка [11], С.П. Бевзенка [1], а також у численних кваліфікованих словниках М.В. Никончука [12–14], І.В. Сабадоша [16] та багатьох інших. При цьому лексикографічні технології опису ідіому залишаються на стадії початкового авторського досвіду [4]. Ретроспективний розгляд українського моноговіркового лексикографування [5], з огляду на недостатність, неповноту

емпіричної бази діалектологічної науки, приводить до висновків про необхідність укладання методології та уніфікації опису говірки як мовної системи, зокрема й лексикографічних технологій її вивчення для монографічного описування. Ідеологема «повний словник», про яку час від часу йшлося в наукових колах [16, с. 5], раніше вважалася ідеалом, а в період активного розвитку корпусних технологій є більш реальною.

Метою статті є аналіз набору лексикографічних технологій опису говірки як мовної системи. На прикладі укладуваного моноговіркового лексикографічного комплексу, що специфічний за макро- і мікросструктурою його словників, а також типологізацією та лексикографічною параметризацією, що полягають у принципах структури й організації (від тезауруса до відповідних аспектичних словників [6, с. 4]), репрезентується досвід лексикографічної екстраполяції емпіричного матеріалу центральноукраїнської говірки степового говору.

Виклад основного матеріалу. За традицією української діалектографії незалежно від об'єкта опису (одного говору чи говірки) провідним є диференційний принцип виділення одиниць (діалектизмів) досліджуваного мовного угруповання. Отож, під час лексикографічного опису діалектних утворень також послуговуються диференціацією лінгварію: фіксуються діалектизми, що демонструють певні діалектні явища, і відмежовується літературний пласт мовних одиниць літературного страту. Такий рівень фіксації діалектної мови ставить під сумнів критерії відбору діалектних одиниць для лексикографування, як і відсутність повноти емпіричного матеріалу для наукового опису, як-от поширеного в наш час у європейській діалектології жанру *повного монографічного опису ідіому*.

Наукова думка трактує поняття «повнота опису» як відображення всіх репрезентацій мовного вираження в межах досліджуваного об'єкта. Для проведення повного наукового опису говірки необхідним є представлення інформації про всі її рівні, а для цього емпіричний матеріал має включати як діалектні літературні слова, так і вживані в говірці. Такий опис нами пропонується кваліфікувати як моноговірковий. Його завданням є вивчення говірки як мовної системи, а основним джерелом може стати тезаурус говірки, концепція якого й пропонується нами [6].

Головна функція тезауруса як нової для діалектології лексикографічної технології – сприяти пошуку та відбору необхідної інформації для дослідження говірки. Його структура й принципи організації забезпечують повний словник говірки і глибину розкриття семантичних взаємозв'язків його елементів, а також дають змогу тезаурусу моделювати термінологічну систему предметного кластера найбільш повно і системно. У цьому бачиться теоретичне осмислення говіркового матеріалу. Практична ж цінність тезауруса говірки зумовлюється подвійною можливістю використання його, по-перше, одночасного аналізу і конструювання лексичної системи, класифікації і зберігання діалектного матеріалу, по-друге, пошуку і вивчення певних говіркових слів, утворень та системи їх відношень з іншими мовними одиницями. Тезаурус розширює мовну компетенцію фахівців, презентує фактологічну базу опису говірки як наукове джерело інформації про неї, сприяє поглибленому вивченню (до монографічного опису) говірки тощо.

Оскільки тезаурус є ефективним засобом представлення та систематизації знань діалектології, важливою є експлікація діалектологічного тезауруса. Досвід укладання цього спеці-

алізованого повного словника говірки як мовної системи, що містить системний і комплексний опис понад 200 тис. слів, демонструє, що під час опису зафіксованих одиниць використовується переосмислення постулатів діалектної лексикології, уточнюються погляди на лексичні, фразеологічні та інші мовні одиниці як об'єкти лексикографічного опису, вдосконалюється відтворення їх комунікативної кваліфікації, удокладнюється граматичний аспект відображення контекстів мовлення на основі науково-прагматичного орієнтування на подальші студії [6, с. 3–5]. Це дозволить, з одного боку, виділити специфіку лексикографування ідіому в повних діалектних лексикографічних зводах, а з іншого – уніфікувати подання моноідіомного (говіркового) матеріалу.

Повнота діалектографічного чи іншого лексикографічного наукового опису є неабсолютним явищем. Наукова сфера у наш час може повністю охопити діалектні дані певної мовної системи лише на синхронічному рівні, і тільки так можна досягти повноти в лексикографуванні окремого мовного угруповання.

Допоки принципи такого словникового опису є спірними в теорії і практиці діалектографії, досвід укладання тезауруса вже пропонує вирішення цих питань. Якщо диференційні словники укладаються за окремими питальниками та добіркою текстів і мають на меті часткове представлення говірки в лексикографічному виданні, то й укладач такого словника виявляється нездатним описати всі види комбінацій слів, які теоретично входять до неї, а відтак, прагнучи до повної мінімізації об'єкта опису, пропонує лише фрагменти матеріалу, який інтуїтивно шукає споживач цього лексикографічного продукту.

Максимально широкий підхід до відображення виражальних засобів ідіому як мовної системи (лексикографічний на основі фіксації мовних даних, за програмою опитування та текстографічним представленням) орієнтований на всебічність висвітлення мовних одиниць у їх мовленнєвій реалізації. Останні в межах ідіому визначають обсяг і кордони слова, що входять до тезауруса, і водночас можуть слугувати матеріалом для похідних від нього (або з поверненням до корпусу текстів) різноаспектних словників.

Для лексикографічної прагматики метод словникових тлумачень, формування філіацій значень базується на зіставленні розгорнутого в ідіомі тлумачення слова з його структурною схемою (уніфікованою і типовою для традиційного лексикографування), завдяки чому можна встановити особливості співфункціонування мовних виражень діалектного і літературного стратів, як-от щодо визначення семантичного варіювання чи ідеографічного представлення слова.

Складність питання про взаємодію «слово – стійке словосполучення» (у формі колокацій, що широко представлені в корпусі текстів) призводить до різнобою під час фіксації такого типу словосполучень у діалектних словниках. Фразеологічні одиниці, як правило, подаються в кінці словникової статті і прив'язуються до вокабули за своїм опорним словом. У тезаурусі як повному словнику з відображенням кожного слова ідіому, що вичленується, токенізується з певним чином задокументованого діалектного мовлення, подаються всі мовні одиниці, які входять до усталеного словосполучення, тому в моноідіомному тезаурусі допустимим є відображення одного й того ж усталеного словосполучення в усіх словникових статтях, що містять його елементи. Моноідіомний фразеологічний словник, на протигагу вузькоспеціальним, укладається не як аспектний

словник (на основі тезауруса), а за вицленуванням фразеологічних слів із корпусу тестів. Такі критерії важливі для специфіки параметризації тезауруса, що базується на відсутності однаковості під час вибору опорного / стрижневого / граматично домінуючого слова, тому мовленнєвий матеріал (граматика мови) надає ці можливості через увиразнення значення ustalених зворотів у контекстах, демонструє їх частотність у вживанні мовцями, а також синтагматичні та просодичні моменти мовлення як комунікативного процесу. Загалом, детермінація ustalених словосполучень у словниках – кодифікованих чи діалектних (і власне фразеологічних) – як для декриптивних, так і для прескриптивних студій, як уважають В.М. Мокієнко і Т.Г. Нікітіна, «має визначитися суто прагматично, формально, а не на основі загальнотеоретичних інтерпретацій типології взаємодії компонентного складу цієї мовної одиниці» [9, с. 15], тобто фразеологізму.

Повний словник орієнтований на онтологічне поняття «полісистемність» як властивість тексту (на рівні тексту) і як властивість лексичної одиниці (на рівні слова). Діалектний матеріал, зібраний у говірці, повинен пройти лексикографічну обробку, до того ж полісистемну. Така обробка лексичного фонду поповнюється новими параметрами, що дозволяє комплектувати нові типи словників (ідеографічний, мотиваційний, частотний, образний тощо). Вони ж підготують ґрунт для монографічного опису говірки.

Моноговірковий тезаурус із комплексними параметрами словникової статті (лексикон) входить до програми-мінімум ідіомної лексикографії і є базою, тобто за ним можуть бути укладені лексико-фразеологічні аспекти словників відповідно від цілей лінгвістичного студювання:

- 1) алфавітні (вокабулярій) – «польовий, нетлумачний, лівосторонній» [8, с. 36];
- 2) інверсійні;
- 3) варіантів слів, а також семонімічні (за визначенням Н.П. Колеснікова) [8, с. 35], синонімів, антонімів;
- 4) фразеологічні;
- 5) ідеографічні;
- 6) низка тематичних (окремих тематичних груп лексики, як-от ботанічної, народно-виробничої);
- 7) соціально-марковані (дитячої лексики, архаїчних слів) тощо.

Усі підвиди словників належать до власне системних джерел, завданням яких є фіксація та опис мовних одиниць у їх системних зв'язках і відношеннях лексикона говірки (ідіому) і як мовної системи, і як фрагмента діалектної системи мови.

Моноговірковий корпус текстів як ще одна сучасна технологія може слугувати джерелом і для актуальних нині у вивченні комунікативно-мовленнєвого аспекту діалектних даних так званих «словників-граматик»:

- 1) граматичного словника (морфологічного, морфемного, синтаксичного);
- 2) словника колокацій.

Тобто під час використання лексикографічних технологій у методології декриптивних досліджень ідіому використовують не один метод, а їх систему, яка має забезпечити повноту, репрезентативність і валідність первинної інформації. Ці критерії сприяють формуванню конкретних наукових висновків, які доповняють уже відомі наукові теорії або системи наукового знання.

Пропонована нами розробка такої моноідиомної лексикографічної системи дозволить виявляти різні металінгвістичні аспекти говірки як мовної системи. Такі характерні підходи до лексикографування діалектних даних, як «філологізм, історизм, семантизм, лексикографізм і максималізм у повноті аналізу мовних фактів», започатковані у словникарській справі ще російською науковою школою професора Б.А. Ларіна, який свого часу визначив такі принципи лексикографії, як лексикографічна повнота, точна паспортизація матеріалу, тимчасова і просторова характеристика мовних одиниць, ретроспективна лінгвокультурологічна характеристика, комплексний опис вокабули [9, с. 22].

Лексикографічні технології, що формують загальну структуру діалектних словників, загалом схожі. У них наявні «Вступ» або «Передмова», корпус словника, що містить словникові статті, розташований в алфавітному порядку, список використаних джерел (як словникових, так й інших жанрів (письмові тексти, фольклорні видання тощо)). Дефініції відкриваються заголовними одиницями, що є простими (одинарними), а також складні слова, виражені повнозначними і службовими частинами мови, що забезпечуються граматичними і стилістичними позначками. У зоні ілюстрації представлені контексти-демонстрації заголовного слова в оточенні інших слів у мовленні, при цьому посилання на джерела, з яких були запозичені слова або ілюстративні приклади, викладаються за можливості. Філіації значень можуть трактуватися діалектологами-укладачами від елементарних однослівних (як-от літературних еквівалентів) до повних (як-от етнографічних) описів дефініцій, діалектних одиниць із полісемантичним переданням.

Теоретичні засади діалектних словників полягають у встановленні їх макро- і мікроструктури, а також типологізації та лексикографічної параметризації. Вирішення цих значущих лексикографічних завдань на рівні повного лексикографічного моноговіркового опису залежить від демонстрації типовості діалектологічної макроструктури диференційного діалектного словника, що включає сукупність композиційних компонентів словникового видання і водночас принципи розташування словникових статей, проблему відбору мовних одиниць тощо, а також мегаструктури, у яких, окрім макроструктури, передбачається різноплановість програм дослідження (це стосується аспектів словників).

Загалом, сучасні лексикографічні технології опрацювання діалектного мовлення та укладання всіх вищезазначених словників передбачають дотримання принципу лінгвістичної нормативності. Упровадження комп'ютерної лексикографії у перспективі, звісно, розширить можливості лексикографічних технологій, зокрема і для всебічного вивчення говірки.

Про роль словників у народженні тих чи інших теорій, концепцій лаконічно та ёмно свого часу сказав Бодуен де Куртене: «Словники залишаються назавжди нагальною потребою нашої науки, без них навіть найгеніальнішим теоретичним висновкам бракуватиме фактичного обґрунтування» [2, с. 265].

Висновки. Проведене теоретичне узагальнення показує очевидні переваги тезауруса як сучасної лексикографічної технології над традиційним диференційним лексикографічним підходом аналізу діалектної мови, зокрема й говірки. Визначені аспекти знаходять наукове втілення в авторському проекті на емпіричному матеріалі досліджуваної степової говірки. Розробка такої моноідиомної лексикографічної системи дозволить виявляти різні металінгвістичні аспекти говірки як мовної

системи. Такий лінгварій у складі моноговіркового лексикографічного комплексу (тезаурус, інші аспектні словники) як основного наукового ресурсу, з одного боку, дозволить вивчати різні аспекти діалектології, а з іншого – забезпечить емпірію для лінгвістичних та нелінгвістичних наукових досліджень як у наш час, так і в перспективі. У час величезного потенціалу і нових технологічних можливостей говірколінгварію як важливого аспекту сучасної лінгвістики такий моноговірковий лексикографічний комплекс може стати найповнішим джерелом і незамінним інструментом наукових досліджень (від повноти фіксації лексикона до монографічного опису говірки як мовної системи), адже має очевидні переваги над традиційним диференційним лексикографічним підходом.

Література:

- Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
- Бодуэн де Куртене И.А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. Москва, 1964. Ч. 1. С. 263–283.
- Громко Т.В. Лексикографування онімів говірки за корпусом моноговіркових текстів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, І. Зимоля. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 31. Том 1. С. 315–322.
- Громко Т.В. Тезаурус говірки як показник її онтологічного статусу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Київ, 2020. Том 31 (70) № 2. Ч. 1. С. 1–6.
- Громко Т.В. Розвиток та внормування моноговіркових дескрипцій в українському мовознавстві (друга половина XX ст.). *Мовознавчий вісник* : зб. наук. пр. Черкаси : Вертикаль, видавець С.Г. Кандич, 2020. Вип. 28. С. 73–83.
- Громко Т.В. Моноговірковий лексикографічний комплекс як сучасна лінгвістична технологія. *Мова*. 2020. № 34. С. 11–17.
- Дубичинский В.В. Лексикография русского языка. Москва, 2008. 432 с.
- Лукьянова Н.А. Типология русских лингвистических словарей. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия : История, филология*. Новосибирск, 1996. С. 20–45.
- Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Русская диалектная фразеология: дифференциальные и полные словари / Ред. Х. Вальтер. Санкт-Петербург–Greifswald: СПбГУ–Universitat Greifswald, 2019. 310 с.
- Морковкин В.В. Об объеме и содержании понятия «теоретическая лексикография». *Вопросы языкознания*. 1987. № 6. С. 33–42.
- Москаленко А.А. Українська лексика першої половини XIX ст. Конспект лекцій зі спецкурсу. Одеса, 1969. 91 с.
- Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся. Київ, 1985. 312 с.
- Никончук М.В., Никончук О.М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. Житомир, 1990. 369 с.
- Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. Київ, 1990. 292 с.
- Осьмак Н.А. Лексические единицы повседневной разговорной речи: пути лексикографического описания их функционирования: дис. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2014. 235 с.
- Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород : Ліра, 2008. 480 с.
- Щерба Л.В. Предисловие [к русско-французскому словарю] [в:] *Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград : Наука, 1974. С. 304–312.

Hromko T. Modern lexicographic technologies of subdialect description as a language system

Summary. The article is devoted to the description of monodialectal lexicographic technologies, which are scientifically rethought in accordance with the reflection of different stratum of language. The lexicographic staffing of dialect units recorded in oral subdialect clarifies views on lexical, phraseological and other language units as an object of lexicographic description, improves the reproduction of their communicative qualification, clarifies the grammatical aspect of reflecting the contexts of speech on the basis of scientific-pragmatic action. Lexicographic technologies as a basis for a comprehensive study of the idiom have their own specifics. Dialectological lexicography both maintains its traditions and uses new technologies for creating dictionaries for the latest research, such as a monographic description of a particular idiom (subdialect) as a language system. Certain aspects are scientifically embodied in the author's project on the empirical material of the studied steppe dialect. Within its framework, the author proposes the concept of a thesaurus, which is a specialized complete dictionary of subdialect as a language system. The conducted theoretical generalization shows its obvious advantages of being a modern lexicographic technology to the traditional differential lexicographic approach and the analysis of dialectal language, in particular speech. Such a linguistics as a part of a mono-verse lexicographic complex (thesaurus, other aspect dictionaries) is the main scientific resource which will allow, on the one hand, to study various aspects of dialectology, and on the other – will provide empirics for linguistic and non-linguistic scientific researches. The dialect linguistics as an important aspect of modern linguistics can become the most complete source and indispensable tool of scientific research – from the completeness of lexicon fixation to the monographic description of subdialect as a language system, because it has obvious advantages over the traditional differential lexicographic approach.

Key words: lexicography, dictionary, thesaurus, aspect dictionary, dialect, idiom (subdialect), dialect linguarium.